

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HARİCİYE NEZARETİ'NİN KURULUŞU VE DIŞ POLİTİKANIN KURUMSALLAŞMASI

Mahmut Akpınar*

Özet

Bu çalışmanın amacı, 1836'da kurulan Hariciye Nezareti vasıtasıyla Osmanlı dış siyasetinin nasıl kurumsallaştığını izah etmektir. Bu çerçevede ilk olarak, klasik dönemden Hariciye Nezareti'nin kuruluşuna değin yürütülen dış politika ve diplomasi üzerinde durulmuştur. Ardından Hariciye Nezareti'nin kuruluşunu sağlayan; sürekli elçilik faaliyetlerinin başlatılması, Tercüme Odası'nın kurulması, artan diplomatik meseleler ve çağdaş diplomatik usuller karşısında reisülküttabın yetersiz kalması gibi faktörler ele alınmıştır. Akabinde ise, dış politikanın kurumsallaşmasını sağlayan; Hâriciye Müsteşârlığı, Hâriciyye Mektûbî Kalemî, Tahrîrât-ı Hâriciyye Müdürlüğü, Hâriciyye Teşrifâtçılığı ve Tâbiiyet Kalemî gibi birimlerin oluşum ve gelişimleriyle ilgili çalışmalardan bahsedilmiştir. Netice olarak, Hariciye Nezareti'nin kurulması ve kurumsallaşması ile dış politikayı yönetecek bürokratik çevrenin oluştuğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Hariciye Nezareti, Diplomasi, Dış politika, Kurumsallaşma, Bürokrasi, Osmanlı Devleti*

Abstract

The Foundation of the Foreign Ministry and the Institutionalization of Foreign Policy in the Ottoman Empire

The aim of this article is to explain how the Ottoman foreign policy was institutionalized with the foundation of Foreign Ministry in 1836. In this framework, first it has been examined the foreign policy and diplomacy till which is from the classical age to the foundation of Foreign Ministry. After that, it has been handled the factors which are the installation of permanent diplomatic activities, the foundation of Translation Office, insufficiency of *Reisülküttap* in the face of increasing diplomatic matters and modern diplomatic methods. Following, it has been mentioned the reforms providing the institutionalisation of foreign policy such as *Hâriciyye Müsteşârlığı, Hâriciyye Mektûbî Kalemî, Tahrîrât-ı Hâriciyye Müdürlüğü, Hâriciyye Teşrifâtçılığı* and *Tâbiiyet Kalemî*. As a result, it has been seen that the bureaucratic environment which administer the Ottoman foreign policy by the foundation and institutionalization of the Foreign Ministry.

Key Words: *Foreign Ministry, Diplomacy, Foreign policy, Institutionalization, Bureaucracy, Ottoman Empire*

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Sivas, maakpınar@cumhuriyet.edu.tr

GİRİŞ

Klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik yapısı içerisinde müstakil bir dışişleri teşkilatı mevcut olmadığı gibi başka bir birime bağlı bir surette dış politikaya dair işleri yürüten hususi bir bürokrat veya daire de bulunmamaktaydı. Bu nedenle klasik dönemi incelerken Osmanlı İmparatorluğu'nda bir dışişleri kurumu veya bürokrasisi aramanın ve bu doğrultuda değerlendirme yapmanın gerçekçi bir yaklaşım olamayacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönem dış politikasında cereyan eden hadiseler ve gelişmelere ancak "Osmanlı'nın dış ilişkileri" bağlamında bakabiliriz. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış siyasete ve diplomasiye bakışı, bahsettiğimiz bu tablonun ortaya çıkışında birebir etkili olmuştur. Ancak bu çalışmada üzerinde durulacak konu bu değildir. Yazıda temas edilecek mevzu, hariciye ofisinin tesisini hazırlayan şartlar ve reform hareketlerinin ivme kazanmasıyla beraber kurulan çalışma ofisiyle başlatılan kurumsallaşma hareketidir. Yüzyılı aşkın bir sürede cereyan eden bu bürokratik hareket muhtelif siyasi ve idari hadiselerin ve kararların neticesinde başlamıştır. Bilhassa XVIII. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen diplomasi atağıyla dış politikayı biçimlendirme süreci hızlanmış ve bu atağın tetiklediği bir dizi gelişmeyle hedefe ulaşılmıştır. Bu bir dizi gelişme ve hadise, nezaretin kuruluş sürecine hangi açıdan tesir ederek amil olmuş, devamında kurumsallaşma hareketi nasıl gelişmiş ve ne tür birimler oluşturulmuştur? Ancak bu sorulara cevap verilmeden önce, birkaç paragrafta klasik dönemin dışişlerinde çizilen siyasi ve idari tablonun motiflerine bakılarak geçmişin bir panoraması sunulacaktır.

Klâsik Dönem'den 19. Yüzyıla Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisine Panoramik Bir Bakış

Roma ve İngiliz imparatorluklarıyla beraber tarihin kaydettiği üç büyük ve uzun ömürlü imparatorluktan biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nda asırlarca Avrupa'dan çok farklı bir dış politika ve diplomatik usul takip edilmiştir. Avrupa'nın önemli bir bölümü XV. yüzyılın ortalarından itibaren dış ilişkilerde *mütekabiliyet* esasına göre hareket etmeye başlamışken Osmanlı İmparatorluğu ısrarla *ad hoc* diplomasisini uygulamaya devam etmiştir¹. Tek yanlı diplomasiyi tercih eden Osmanlı yönetimi Batı ülkelerinde sürekli elçi bulundurmaktan kaçınmış ve gelişmeler ışığında geçici görevlerle elçiler göndermiştir. Bu sayede Osmanlı yönetimi Avrupa'nın diplomasi alanında oluşturmaya çalıştığı hukukun ve müeyyidelerin dışında kalarak kendi kurallarını işletmeye

¹ Hurewitz 1961, s.146-147; Tuncer 1995, s.44.

çalışmıştır ki bu siyasi tutumun bilhassa imparatorluğun en parlak devirlerinde olumlu neticeler verdiği söylenebilir².

Ancak XVII. yüzyılda oluşan siyasi koşullar diplomasi uygulamalarında değişimi zorunlu hale getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başlarında Avusturya İmparatorluğu ile olan savaşta ve 1606 Zitvatoruk Antlaşması sürecinde barış girişimlerinde bulunması, bunun bir işareti olarak görülebilir. Ayrıca bu sürecin devamında Osmanlı idaresinin, elçi ve elçilik faaliyetlerine yönelik birtakım düzenlemeler yaparak bir yandan, Avrupa'da oluşan diplomatik kuralları benimseme eğiliminde olduğu, diğer yandan da diplomaside kurumsallığa önem vermeye başladığı görülmektedir. Klasik dönemde dışişleri Divanihümayun'da alınan kararlarla yürütülmekteydi. Daimi bir dış politika şefi veya uzmanı yoktu³. XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde devlet işlerindeki yoğunluğun Divanihümayun'un kapasitesini aşmaya başlamasıyla birlikte, bir kısım işin sadrazam konaklarında halledilmesi cihetine gidilmiştir⁴. Hakeza dış politikaya dair meseleler de sadrazam konağında akdedilen *ikinci divanları*'nda tartışılıp karara bağlanmaya başlamıştır⁵.

Öte yandan 1699 Karlofça Antlaşması'nın akdi sırasında gerçekleşen müzakerelerde Reisülküttap Mehmed Rami Efendi'nin gösterdiği performans ile çizdiği portre reisülküttaplığın, mevkiinin yükselmesinde önemli bir eşiktir⁶. Nitekim Osmanlı idaresi, 1700'lü yıllardan itibaren cereyan eden muahede görüşmelerinde, yabancı ülke sefirleriyle yapılan mükâlemelerde ve bilumum harici işlerin yürütülmesinde reisülküttapı görevlendirmeye başlamış ve bu değişiklik, onun bürokrasideki yerini ve bu makam için aranan özellikleri daha belirgin hale getirmiştir⁷. Değişikliklerle reisülküttap, dış politikadan sorumlu bir bürokrat kimliğine bürünmüştür. Diğer taraftan reisülküttapın, Divanihümayun tercümanlarının da sorumluluğunu alarak yüksek kademeli kalemiye memurlardan sayılmasıyla itibarı daha da artmıştır⁸. Bunlara ilaveten reisülküttap, bazen, ülkeye gelen sefaret heyetleriyle yapılan müzakerelere iştirak ettirilmiş ve böylece diplomatik faaliyetlerde de boy gösterme imkânı verilmiştir⁹.

² İhsanoğlu (Ed) 1999, s.199; İpşirli 1999, s.11.

³ Ortaylı 1985, s.278.

⁴ Böylece ortaya "İkinci Divanı" adı verilen uygulama çıkmıştır, bkz. Doğan 1999, s.199-200; 1650 yılında sadrazamlara özel süreklî bir konak tahsis edilmiştir, bkz. Ahışalı 1999, s.24.

⁵ Doğan 1999, s.199- 202.

⁶ Abou-El- Haj 1999, s.294-300.

⁷ Uzunçarşılı 1988, s.245; Yeşil 2010, s.373.

⁸ Findley 1994, s.68-69.

⁹ İskit 1944, IV, s.120.

Hariciye Nezareti'ne Giden Yol

Hayat akışındaki evrelerden esinlenilerek mitolojideki “Anka kuşu”na benzetilen Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılda kötü gidişata son verip ayakta kalmak istiyordu. Açıkçası Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden hayata dönmesi ve Anka kuşunun akıbetine uğramaması için Avrupa patentli reformlar son fırsattı. III. Selim ve II. Mahmud iktidar oldukları yıllarda dünyaya daha farklı ve yeni pencerelerden bakarak reform hareketlerine ivme kazandırıp Osmanlı tarihinde yeni bir sayfa açtılar¹⁰. İmparatorluğun hedefleri arasında, bürokratik ve kurumsal devinimi gerçekleştirmek de vardı. Hariciye Nezareti'nin kuruluşu da belirlenen hedeflerin merhalelerinden biriydi. Bu iki hükümdarın düşünce anlayışlarıyla birlikte, sürekli diplomasiye geçiş, Tercüme Odası'nın kuruluşu, iç ve dış siyasette yaşanan çeşitli olaylar ve reisülküttabın yetersizliği gibi etmenler nezaretin tesisi için gereken şartları hazırladı.

III. Selim döneminde ilk olarak aklen ve ilmen Batı'nın üstünlüğü tüm alanlarda kabul edilmiştir¹¹. Batılılaşma faaliyetlerinin yoğunlaşması ile yenilikler daha kapsamlı ve uygulanabilirlik bakımından daha rasyonel hale getirilmiştir. III. Selim, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapılarını devletin dokusuna uygun tüm reformlara açmış ve gücü nispetinde bu reformların bayraktarlığını yapmıştır. Tabi ki bu yolda tamamen de yalnız değildi. II. Mahmud iktidara geldiği ilk günlerden itibaren çeşitli olumsuzluklarla ve engellerle karşılaşsa da reform hareketlerinin sürdürülebilmesi için gereken ortamı tesis etmeye çalışmıştır. 1808'de Sened-i İttifak ile Ayan sorununu geçiştiren II. Mahmud 1826'da ise, Batılı tarzdaki yeniliklere en çok engel teşkil eden ve de kronik bir probleme dönüşmüş olan Yeniçeri Ocağı'na son vererek kritik bir adım atmıştır. Modernleşme yolunda kararlılıkla hareket eden II. Mahmud Batı'ya olan tandansı güçlendirerek reformların sayısını zamanla çoğaltmıştır¹². II. Mahmud reform yolunda attığı bu adımlar birçok alanda alt yapının oluşmasına önemli bir katkı yapmıştır.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren uluslararası arenada ve Osmanlı topraklarında yaşanan hadiseler, imparatorluğu dış politikanın şekillendirilmesinde yeni arayışlara itmiştir. İmparatorluk ilkin, Napoléon'un Mısır'ı işgali ile birlikte sömürgecilikle tanışmıştır. 1789 Fransız İhtilali'yle patlak veren milliyetçilik akımının ülkeye sirayet etmesiyle yaşanan 1804 Sırp İsyanı'nın çözümünde Rus baskısı ile İngiliz ve Fransız müdahaleleri karşısında diplomatik açıdan yetersiz kalan Osmanlı idaresi sorunun beynelmilel bir

¹⁰ Heper 1974, s.53.

¹¹ Özcan 2002, s.678.

¹² Shaw 2002, s.620-628; Koçak 1985, s.1286-1288.

metinde yer almasını da engellememiştir¹³. Avrupa'da 1815 yılında gerçekleşen Viyana Kongresi ile benimsenen Avrupa Uyumu (European Concert) kavramı uluslararası ilişkileri yeni bir boyuta taşımıştır. Kongre Sistemi'nin öncüsü vasfıyla bunda Metternich'in payı büyüktür¹⁴. Kongreyle beraber statükoyu koruma ilkesi kapsamında Avrupa'da herkesi bağlayan daha belirgin kurallar ve değerler devreye girmiştir¹⁵. Bununla birlikte Osmanlı yönetimi modern diplomasi dili, kavramları ve usulleriyle daha sık muhatap olmaya başlamıştır¹⁶. Ayrıca Rusların yönlendirmesiyle Osmanlı'ya karşı yeni bir bakış geliştirilmiş ve "Şark Meselesi" adıyla imparatorluk, uluslararası boyutta çözülmesi gereken bir sorun biçiminde algılanmaya başlamıştır. Yunanlıların, harbin ardından Avrupa'nın da desteğiyle 1829 Edirne Antlaşması sonucu bağımsızlığa kavuşmalarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne milliyetçilikle önemli bir darbe vurulmuştur. 1830'da Cezayir'in Fransızlar tarafından adeta bir oldubitti ile işgali sömürgecilerin iştahını kabartırken Osmanlı idaresi olayı protesto edip diğer devletlerden yardım talep etmekten başka bir şey yapamamıştır¹⁷. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanı ile Mısır sorunu patlak verirken, yaşanan iç savaşta ülkenin merkezi topraklarında bile siyasal iktidara karşı güvensizlik artmıştır¹⁸. Son olarak da Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Boğazlar meselesinin ortaya çıkışı imparatorluğun başına açılan bir diğer diplomatik gaile olmuştur.

Yenilikçi kimliğiyle tanınan şehzade Selim'in yirmi sekizinci Osmanlı padişahı unvanıyla tahta çıkmasının ardından dış siyasette köklü bir değişikliğe gidilerek sürekli diplomasi yöntemi benimsenmiştir. III. Selim, devletin yaşadığı sorunlardan kurtulabilmesi için, önceye göre Avrupa'nın daha sistemli, ayrıntılı ve tarafsız bir surette tanınmasını sağlayacak çalışmalara ve girişimlere ihtiyaç olduğuna kanaat getirmiştir. Nitekim daha fazla beklenmeden alınan kararlar, Osmanlı diplomasi ve dış politika tarihi bakımından devrim niteliğinde ileri bir adım atılmıştır. Batı'ya doğru atılan bu adımla Avrupa'daki diplomasi usulüne merhaba diyen Babıâli, bu manevrasıyla mütakabiliyet esasına evet demiştir. 1793'teki karar, hariciye ofisinin kuruluşunda bir nevi takvim başlangıcı olmuş ve ona giden yolu açmıştır¹⁹.

¹³ Detaylı bilgi için bkz. Arslantaş 2009, s.109-136.

¹⁴ Tuncer 2013, s.56-62.

¹⁵ Kitsikis 1996, s.159; Savaş 1999, s.649.

¹⁶ Naff 1977, s.88; Akyılmaz 2002, s.663.

¹⁷ Armaoğlu 1997, s.191.

¹⁸ Mehmed Ali ve İbrahim Paşa'ya gösterilen ilgi için bkz. Altundağ 1988, s.65-80.

¹⁹ Kitsikis 1996, s.160; Hurewitz 1961, s.148.

Bu kararlar birlikte sürekli diplomasi usulü hakkında ilk bilgiler, İngiliz Büyükelçi Ainslie vasıtasıyla elde edilmiştir²⁰. Bazı sebeplerden ötürü ilk olarak İngiltere tercih edilmiş ve 1793'te Yusuf Ağâh Efendi Londra'ya tayin edilmiştir²¹. Dört yıl sonra ise Paris'e Morali Esseyid Ali Efendi, Berlin'e Ali Aziz Efendi ve XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'daki diplomasi üssü haline gelecek olan Viyana'ya İbrahim Afif Efendi ikamet elçisi olarak atanmışlardır²². Bunlara ilaveten XIX. yüzyılın itibaren İtalyan liman kentlerinden başlayarak şehbenderler tayin edilmiştir²³. Çağdaş bir dış politika ve diplomasi için kolları sıvamış olan III. Selim, sefirler ve şehbenderler vasıtasıyla Avrupa'nın yakından ve ayrıntılı bir surette tanınmasına olanak hazırlamıştır. Bu vasıtayla imparatorluğun muhtelif alanlarda bilgi ve deneyiminin artırılması hedeflenmiştir²⁴. Bu beklentinin bir ürünü gibi görünen sefaretnamelerde bazı sefirler kendi görüş ve tecrübelerini aktararak yenilik hareketlerine katkıda bulunmaya çalışmışlardır²⁵. Bir süre sonra yaşanan sorunlarla birlikte profesyonel bir diplomasi servisine ihtiyaç olduğu görülmüştür²⁶. Diplomasideki bu girişimle beraber Osmanlı bürokrasisi içinde Batı dünyasını daha yakından tanıyıp yeniliklere destek verecek yeni bir elitin filizlenmesine zemin hazırlanmıştır²⁷.

Osmanlı idaresi, bilhassa Yunan isyanı esnasında Rum tercümanların devlet aleyhinde hareket etmeleri nedeniyle bir Hatt-ı Hümayûn'la Babîali Tercüme Odası'nı kurmaya karar vermiştir²⁸. 1820'lerde kurulan bu müesseseyle devlet, Avusturya ve Rusya'da olduğu gibi ülke çıkarlarını koruyup gözetecek tabiri caizse vatanperver ve devlete sadık tercümanlar

²⁰ Yalçinkaya 2008a, s.137.

²¹ Yalçinkaya 2010, s.597. Elçiliği Paris'e açılması doğal bir tercih gibi görünüyordu. Ancak Fransa'da yaşananların Avrupa'da kabul görmemesi Osmanlı İmparatorluğu'nu başka arayışlara itti. Zira Osmanlı idaresi elçilik açarak atacağı adımla Fransa'daki yeni rejimi tanıma olarak algılanabilirdi, bkz. Shaw 2008, s.253.

²² BOA., *HAT*, nr. 12332, 29 Zilhicce 1207/ 7 Ağustos 1793; BOA., *HAT*, nr. 9081, 20 Rebiyülevvel 1211/ 23 Eylül 1796; BOA., *HAT*, nr.10689, 19 Cemaziyelevvel 1211/ 20 Kasım 1796; BOA., *C.HR.*, nr.1716, 26 Safer 1212/ 20 Ağustos 1797; Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kuran 1968, s.7- 46.

²³ Daha ayrıntılı bilgi bkz. BOA., *Şehbenderlik Defteri*, I, s.1-10.

²⁴ Deringil 1990, s.62.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçinkaya 1996, s.319-338; Bu hususta çeşitli örnekler için bkz. Korkut 2007.

²⁶ Hurewitz 1961, s.148.

²⁷ Sander 1987, s.131; Tanpınar 1969, s.96.

²⁸ Tercüme odasına tayin edilen Yahya Efendi'nin 500 kuruşluk maaşının alkollü içeceklerden alınan vergilerden karşılanacağı ifade edilmiştir, bkz. BOA., *C.HR.*, nr. 2268, 24 Muharrem 1237/ 20 Ekim 1821; BOA., *C.ML.*, nr. 19851, 21 Ramazan 1237/ 11 Haziran 1822; Şanizade Mehmed Atallah 1284, IV, s.33-34; Ahmed Cevdet Paşa 1309, XI, s.166.

yetiştirmeyi hedeflemiştir²⁹. Diğer yandan devlet, bu adımla dış dünyadan tamamen kopmak istemediğini de göstermiştir³⁰. Gayrimüslimlere bağımlılığı azaltmak isteyen Babiâli bu dairede dil ve tercüme çalışmalarının doğru bir şekilde yürütülmesi için sınırlı olan imkânlarını seferber etmiştir. “Tercüme Odası ve Dil Odası” şeklinde iki şubeye bölünerek, oda organize hale getirilmiştir³¹. Gerekli alt yapı olmadığı için sıkıntılı geçen ilk yılların ardından gereksinime cevap verecek personel yetiştirmeye başlamıştır. Böylece, Tercüme Odası uzun sayılmayacak bir sürede bürokratik ve diplomatik birimlerin nitelikli personel ihtiyacını belirli bir oranda karşılayacak konuma gelmiştir. Öyle ki halk arasında “*Tercüme Odası'ndan geçmek fakir bir bakkalın oğlunu sadrazam yapar*” sözü konuşulmaya başlanmıştır³². Bir başka deyişle başta hariciye bürokrasisi olmak üzere bürokratik kariyere giden yolun anahtarlardan biri bu odanın eline geçmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde yıldızı XVIII. yüzyıldan itibaren parlayan reisülküttap, Osmanlı bürokrasisindeki çıkışını XIX. yüzyıla değin devam ettirmiştir. Öte yandan değişen dünyada önemi ve değeri artan dış politika ve onu uygulama sanatı olan diplomasinin daha girift hale gelmesiyle doğan kurumsal boşluğu, reisülküttabın konumu itibariyle doldurması mümkün olmamıştır³³. Ayrıca Divanihümayun'un bir alt organı olarak ortaya çıktığı için bu kurumu, modernleşme süreci içinde kamuoyuna bir nezaret gibi lanse etmek birtakım risklere davetiye çıkardığı da söylenebilir. Diğer taraftan devletin hızla tükenen prestijini ve yıpranan imajını tazeleme ve güçlendirme düşüncesi, ibreyi yeni bir adla ortaya çıkacak kuruma kaydırmıştır. Nezaretin kuruluşu için çıkarılan *hatt-ı hümayûn*'da bile, yenilik için eski tabirlerden vazgeçmenin daha isabetli bir kara olacağı ifade edilmiştir³⁴.

Dış Politikanın Kurumsallaşması

XVII. asrın sonlarında devlet yönetiminin Babiâli'ye intikal etmesiyle Divanihümayun'un yönetimdeki etkinliği iyice azalmıştır. Bu teşkilatın giderek devre dışı kalmasıyla Babiâli, siyasetin ve idarenin merkezi haline gelmiştir. Uzun müddet Osmanlı İmparatorluğu burada alınan kararlarla idare edilmiştir.

²⁹ Ortaylı 1995, s.112; ODT 1999, s.214; Bu müessesenin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler vardır. Işıksal 1820 olarak belirtmektedir, bkz. Işıksal 1968, s.29; Mardin 1822 olarak ifade etmektedir, bkz. Mardin 2004, s.233; Tanpınar 1832 olarak belirtmekte, bkz. Tanpınar 1985, s.142; Tuncer, 1833 olarak vermekte, bkz. Tuncer 1997, s.29.

³⁰ Yalçınkaya 2010, s.183.184.

³¹ Bilim 1990, s.37; Balcı 2008, s.84.

³² Bilim 1990, s.40.

³³ Osmanlı Devleti Tarihi 1999, s.211-212; Sander 1987, s.133.

³⁴ BOA, HAT., nr. 16324, 23 Zilkade 1251/ 11 Mart 1836.

XIX. asra gelindiğinde ise, şartlar daha da değişmiş, güçlenen Avrupa karşısında hızla kan kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokrasi ve diplomasideki yetersizliği derinleşmiştir. Padişah II. Mahmud, sadrazam ve şeyhülislamda toplanmış olan yetkiyi Batılı devletlerde olduğu gibi muhtelif bakanlıklar arasında bölüştürerek Osmanlı idaresinde yeni bir döneme imza atmıştır. Sadrazamlık başvekâlete dönüştürülmüş ve başvekilin nazırlar arasında ahengi sağlayan bir devlet adamı görünümünde hareket edeceği belirtilmiştir³⁵. Daha dengeli bir kurumsallaşmayı öngören bu yenilik hareketiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik döneme ait bir tablo daha rafa kaldırılırken yerine Batılı motiflerle bezenmiş yeni bir tablo konmuştur. Bu tablo içinde artık dış politikanın müstakil bir bürodan idaresini şart gören II. Mahmud, aldığı kararla 11 Mart 1836 tarihinde Hariciye Nezareti'ni ihdas edip Akif Efendi'yi ilk nazır olarak tayin etmiştir³⁶. Bu ofis, batılı tarzdaki diplomasi mekanizmasının daha sağlam bir temele oturtulması için de gerekiyordu³⁷. İş çok ve kaybedilecek vakit yoktu. Diğer birimlerde olduğu gibi hariciye ile alakalı olarak da işleyiş ve etkinliği artırmak için vakit kaybedilmeden yeni kararlar alındı. Hariciye nazırına *paşalık* rütbesi verilerek gösterilen ehemmiyetle ofisin bürokrasideki yeri belirlenmeye çalışılmıştır³⁸. Bir müddet sonra Viyana Sefiri Rifat Bey'in konağı, hariciye ile ilgili işlerin yürütülmesi için nezarete çalışma ofisi olarak tahsis edilmiştir³⁹. Öte yandan ofise Batılı tarzda yetiştirilmek üzere personel alınmıştır⁴⁰.

Reisülküttaplığın yerini Hariciye Nezareti'nin alışı her ne kadar bir unvan değişikliği gibi gözükse de zaman içinde ofis, birimleri oluşturularak teşekküllü

³⁵ Karal 1994, V, s.152.

³⁶ BOA., *HAT.*, nr. 36324, 26 Zilkade 1251/ 14 Mart 1836; *Takvim-i Vekayi*, nr. 125, 14 Mart 1836; 1787'de Yozgat'ta doğan Akif Paşa, babası Ayıntabizade Mehmed Efendi ile birlikte altı yaşındayken Hicaz'a gitmiştir. 1814'te reisülküttaplık da yapmış olan amcası Mustafa Mazhar Efendi vasıtasıyla Divanihümayun Kalemî'ne girmiştir. 1825'te amedci, 1827'de beylikçi olmuştur. 1832 yılında ise reisülküttap tayin edilmiştir. "Çörçil vakası" ile Hariciye Nazırlığı'ndan ayrılmak zorunda kalmıştır. 1837'de Mülkiye Nazırlığı'na atanmıştır. Atandıktan sonra nezaret adının Dâhiliye olarak değişmesini sağlamıştır. Bir süre sonra bu görevden de azledilmiş ve Kocaeli Mutasarrıflığı'na atanmıştır. Halkın şikâyeti üzerine 1840'ta Edirne'ye sürgün edilmiştir. 1844'te hacca gitmiş ve dönüşünde İskenderiye'de hastalanarak vefat etmiştir, bkz. Karaca 2004, s.9-10; Uçman 2008a, s.180.

³⁷ Soysal 2002, s.315.

³⁸ BOA., *HAT.*, nr. 23465, 29 Zilhicce 1251/ 16 Nisan 1836

³⁹ BOA., *HAT.*, nr. 51002, 29 Zilhicce 1253/ 26 Mart 1838; BOA., *HAT.*, nr. 52468, 29 Zilhicce 1254/12 Mart 1839; Findley 1997, s.179; Sadık Rifat Paşa, Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından birisiydi. Dönemin fikri tabanına düşünceleriyle katkı yaptığı söylenir, bkz. Semiz 1994, s.135-144

⁴⁰ Davison 2000, s.850.

bir müessese haline getirilmiştir⁴¹. Tabii ki bunu gerçekleştirmek kolay olmamış ve bir hayli zaman almıştır. Zira dağılma evresindeki bir devletin kendisi için yeni sayılabilecek bir sahada kısa süre içinde tam teşekküllü bir müessese kurup sorunsuz bir şekilde çalıştırması, basit bir iş değildir. Hariciye Nezareti XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde eski ile yeninin harmanlanmasıyla oluşturulan mühim bir ofistir. Bir taraftan milliyetçiliğin yarattığı sıkıntılarla uğraşan, diğer taraftan da Mısır ve Boğazlar sorunu gibi milletlerarası meselelerin ağırlığı altında ezilen Osmanlı İmparatorluğu'nun çiçeği burnunda kurumu, hariciye ofisi geçiş dönemini daha az sorunla atlatmak istiyordu. Bundan dolayı Babîlî, geçmiş dönemin mirasından istifade ederek kurumun temelini hızlı ve seri bir şekilde atma yoluna gitmiştir. Bu büro kurulduğunda tam donanımlı değildi, birçok eksiği bulunmaktaydı.

Bu ofis kurulurken Babîlî'de sadrazamlık makamında Mehmed Emin Rauf Paşa bulunmaktaydı⁴². Hariciye Nezareti'nin şekillenmesinde bu kişiden ziyade II. Mahmud'un gözbebeği olan genç ve yetenekli devlet adamı Mustafa Reşid Paşa ve onun okulundan yetişen Âli ve Fuad Paşaların etkisi büyük olmuştur. Nezaret yıllarca bu kıymetli ve mümtaz devlet adamlarının siyaset ve bürokrasi anlayışlarına göre idare edilmiştir⁴³. Hariciye Nezareti Kırım Savaşı sürecinde Osmanlı siyasasında gözde bir alan haline gelmiş ve Osmanlı idaresine hâkim iki organdan biri olmuştur⁴⁴. Hatta nezaret koltuğuna oturanların bir süre sonra sadrazamlığa yükselmeleri adeta gelenek haline gelmiştir⁴⁵. Aynı zamanda nezaretin, devlet adamlarına ve memurlarına bürokratik işleyiş ve ilişkiler yönünden deneyim kazandıran bir siyaset okulu görünümüne kavuştuğu ve bürokraside bir çekim yeri olduğu söylenebilir⁴⁶. Bu profiliyle Hariciye Nezareti, imparatorlukta siyasetin ve bürokrasinin merkezine oturmuştur.

Başlangıçta dâhili ve harici işlerle uğraşan memurları arasında idari bir ayırım yoktu. Beynelmîl münasebetlerin artması ve bu münasebetlerde diplomasinin daha geniş yer tutmaya başlamasıyla harici işler yoğunlaşmış ve daha karmaşık bir hale gelmiştir. Bu gelişmeler ışığında her dairede

⁴¹ Sander 1987, s.135-136.

⁴² 1780 yılında İstanbul'da doğmuştur. Çavuşbaşı Said Efendi'nin oğludur. İyi bir eğitim almış, Erzurum başta olmak üzere çeşitli vilayetlerde valilik görevi yapmıştır. Beş kez sadrazamlık makamına oturmuştur. Sadrazamlık, unvan olarak başvekilliğe çevrildiğinde, bu unvanı kullanan ilk bürokrattır, bkz. Toksoy 2008, II, s.137; Silik kişiliğine rağmen yıllarca görevde kalmıştır, bkz. Findley 1996, s.74; Karal 1994,V, s.165.

⁴³ Hurewitz 1961, s.151; Soysal 1999, s.73.

⁴⁴ Sander 1987, s.137; Saydam 2002, s.788.

⁴⁵ Yerlikaya 2002, s.679.

⁴⁶ Findley 1996, s.278.

ihtisaslaşma bir zorunluluk haline gelmiştir⁴⁷. Bunun yanında Osmanlı hariciyesine Avrupalı bir hava ve vizyon kazandırmak isteyen Mustafa Reşid Paşa, II. Mahmud'a sunduğu teklifle bu iki ofise hizmet veren memurların organik olarak birbirinden ayrılmasını sağlamıştır (21-22 Mart 1838). İç ve dış ilişkileri yürüten bu birimlerin birbirinden ayrılmasıyla hariciye ofisine Âmedî Odası etiketli bir şube eklenmiştir⁴⁸. Ma'rûzât -ı Hariciyye Odası olarak tanınan bu oda da *ma'rûzât-ı hâriciyye kâtibi*⁴⁹, *ma'rûzât -ı hariciyye müdürü*, *halifeler* ve *maiyyet memurları* Babîâlî'ye dış işlerinde hizmet vermiştir⁵⁰. Âmedî Odası'nın yarısı diyebileceğimiz bu oda, dış ilişkilerle alakalı hususlarda padişahın iradesine arz edilecek telhislerin ve tezkirelerin hazırlanmasını sağlamaya çalışmıştır⁵¹. Babîâlî, bu odayla 1836 yılında inşasına başlanan modern hariciye sistemine yeni bir daire eklemiştir. Dâhili ve harici işleri yürüten memurların somut bir biçimde birbirinden ayrılması dış işlerindeki örgütlenmeye öncülük edecek bir gelişme olmuştur.

Kurulduğundan beri Osmanlı hariciyesi bünyesinde yer aldığı söylenen hariciye kâtibi, başlangıçta hariciye mektupçusundan daha yetkin bir kişi değildi⁵². Ancak zamanla etkin bir hale gelmeyi başarmıştır. Bürokratik etkinliği, onu hariciyede bürokratik örgüt şefliğine kadar yükseltmiştir. Ortaylı'ya göre kâtip, bugünkü dışişleri sekreterininkine benzer bir misyon üstlenmişti⁵³. Hariciye kâtibinin vazifesi, Osmanlı tebaasıyla yabancılar arasındaki hukuki davalara bakmaktı. Ahmed Lütfî Efendi davaların genelde yabancılar lehine sonuçlandığından, bunda da kâtiplerin Avrupa usullerine düşkünlüklerinin ve tercümanlara sempatik görünmeye çalışmalarının etken olduğunu söyler⁵⁴. Birimde zaman içinde değişiklikler olduğu görülmektedir. Bu birim, önceleri iki muavin hizmet verirken, daha sonra sayı üçe çıkarılmıştır⁵⁵. Findley'e göre de 1877 yılında bu dairenin ismi, Deâvî-i

⁴⁷ Akyıldız 1993, s.82.

⁴⁸ Ahmed Lütfî 1290, V, s.108; Kaynar 2010, s.107-108.

⁴⁹ Bir süre sonra hariciye kâtipliğinden vazgeçilmiş ise de, bu memuriyet ofis içinde tekrardan yerini almıştır, bkz. Mehmed Süreyya 1996, I, s.62; Findley 1994, s.158.

⁵⁰ *Takvim-i Vekayi*, nr. 163, 11 Muharrem 1254/ 06 Nisan 1838; Numan Mahir Bey hariciye kâtipliği görevini yürütmektedir, bkz. *BOA., HAT.*, nr. 47727/E, 07 Zilkade 1254/ 22 Ocak 1839; *Marûzât-ı Hariciyye Odası hulefâsından Miralay Reşid Bey*, bkz. *BOA., C.HR.*, nr. 1370, 08 Zilhicce 1254/ 22 Şubat 1839; Akyıldız,1993, s.91; Kaynar 2010, s.109-110.

⁵¹ Akyıldız 1993, s.82; Kaynar 2010, s.109-110.

⁵² Doğan 1999, s.199-202; Akyıldız 1993, s.83-84; Numan Mahir Bey'in ilk kâtip olduğu anlaşılmalıdır, bkz. *BOA., HAT.*,nr. 23089, 29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836.

⁵³ Ortaylı 1985, s.280.

⁵⁴ Lütfî Efendi, IX, 1290, s.154-155.

⁵⁵ Findley 1994, s.158.

Hâriciye Kâtipliği olarak değiştirilmiştir⁵⁶. Tüm bunlar hariciyedeki kurumsallaşma ağının güçlenmesine katkı yaptığı gibi hariciyenin fonksiyonelliğini de artırmıştır.

Nezaret çatısı altındaki kurumsallaşma adımlarından biri de Hâriciye Müsteşârlığı'nın oluşturulmasıdır. İlk kez 23 Kasım 1836 tarihinde Mustafa Reşid Efendi (Paşa), ofis çalışmalarında nazıra yardımcı olması için müsteşarlığa tayin edilmiştir⁵⁷. Bu karar, Batılı tarzda yapılanma düşüncesinin bir ürünüdür. Ancak danışmanlık ve bilgi alışverişi Osmanlı İmparatorluğu'nun çizgisinden uzaklaşmış yönetim tarzına pek uymadığı için başlangıçta randıman vermemiştir. İlk dönemde devamlılığı olmayan bu birim birkaç kez lağvedildikten sonra Kırım Savaşı esnasında 1854 yılında yeniden tesis edilmiş ve kalıcı hale getirilmiştir⁵⁸. Bu yıla kadar olan dönemde müsteşarlık biteviye çalışmadığı için dış işleri ofisine beklenen katkıyı yapamamıştır. Dış işlerinde bu bürokrattan doğan boşluk hariciye kâtibi ile doldurulmaya çalışılmıştır⁵⁹. Ancak daha sonrasında müsteşar fonksiyonel hale gelmeye başlamış ve süreksizliğin doğurduğu silikliği üstünden atmıştır.

Yeni nezaretin önemli çalışma ünitelerinden biri de Mektubî-i Hâriciye Kalemî'dir. Aslında ilk olarak Tahrîrât-ı Hâriciye Müdürlüğü adıyla bürokraside kendine yer bulan bu birim 1851 yılında alınan kararla revize edilerek değiştirilmiştir⁶⁰. Hariciye ofisinin bu yeni kalemi Sadrazam Mektupçuluğu'ndan esinlenilerek oluşturulmuştur⁶¹. Bu kalem, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan azınlıklar ve ülkedeki konsüler meselelerle ilintili Türkçe yazışmaları yürütmekle yükümlüydü⁶². Bunlara dair usul ve muamelattan da sorumlu idi⁶³. *Hâriciye mektupçusu*'nun idaresinde beş *sınıf-ı evvel hulefası*, beş *sınıf-ı sani hulefası* ve beş *mülazım* Osmanlı

⁵⁶ Findley, salnameye bakarak yılı 1877 olarak vermekte, bkz. Findley,1994, s.158; *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1294*, s.112.

⁵⁷ BOA., *HAT.*, nr. 46429/K, 25 Receb 1252/ 05 Kasım 1836; Mehmed Süreyya 1996, I, s.41; Yılmaz 2008a, s.319; Kaynar 2010, s.95.

⁵⁸ BOA., *C.HR.*, nr. 7257, 12 Zilkade 1257/ 26 Aralık 1841; BOA., *HR.MKT.*, nr. 9/45, 19 Zilhicce 1261/ 19 Aralık 1845; Bu dönem müsteşarlığa Sadaret Müsteşarı Mahmud Bey tayin edilmiştir, bkz. BOA., *İ.DH.*, nr. 19077, 28 Ramazan 1270/ 24 Haziran 1854; Yıllıklarda ilk kez 1855 yılından itibaren yer almaya başlamıştır, bkz. *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1271*, s.38; Findley 1972, s.408; Findley 1994, s.157.

⁵⁹ Ortaylı 1985, s.280.

⁶⁰ BOA., *İ.DH.*, nr. 14194, 11 Şaban 1267/ 11 Haziran 1851.

⁶¹ Findley 1994, s.159; 10.09.1871- 11.08.1872 ve 01.08.1877-19.02.1878 tarihleri arasında iki kez hariciye nazırlığı yapan Server Paşa meslek hayatına ilk adımını bu ofisle atmıştır, bkz. Mehmed Süreyya 1996, V, s.1496.

⁶² Ortaylı 1985, s.113.

⁶³ SNH 2003, II, s.168.

İmparatorluğu'na hizmet vermişlerdir⁶⁴. Kalem bünyesinde yürütülen yazışmalarda bir hiyerarşinin etkisinden bahsedilebilir. Zira mühim olan yazıları mektupçu bizzat yazarken, daha az önemi haiz yazıları kalemdeki kâtiplere yazdırır ve kendi tashih ederdi⁶⁵. Çeşitli değişikliklerle teşkil edilen bu kalem vasıtasıyla ofise dair yazışmaların bir bölümü halledilmiş ve yazışma birimleri de daha modern bir surette kurumsallaşmış ve hariciyenin müesseseseleşme haritası biraz daha belirginleşmiştir.

Her fırsatta kurumsallaşmaya çalışan Babiâli 1856 yılında Tercüme Odası'ndan seçilen memurlar vasıtasıyla yabancı lisanlarda artan yazışma ihtiyacını karşılamak maksadıyla Tercüme Odası'na bağlı olarak Tahrîrât-ı Ecnebiyye Odası'nı ihdas etmiştir⁶⁶. Kırım Savaşı öncesi kızışan siyasi ortam münasebetiyle diplomasi trafiğinde yaşanan yoğunluk ve diplomatik iletişimin dili olan Fransızcanın yazışmalardaki ağırlığı, bu odaya olan ihtiyacı artırmıştır. Hariciye ofisi, bilhassa bu tür evrakın halinde bu odadan istifade ederek Tercüme Odası'nın yükünü hafifletmeyi amaçlamıştır⁶⁷. *Tahrîrât-ı hâriciyye müdürü*'nün yanı sıra iki *mübeyyiz*, iki *defterci* ve bir *müstahfız* bu birimde görev yapmıştır⁶⁸. 1862'de Tercüme Odası'ndan ayrılarak müstakil bir birim haline gelmiş ve ismi Tahrîrât -ı Hâriciyye şeklinde değiştirilmiştir⁶⁹. Öte yandan odanın, zamanla devlet hizmetine giriş birimlerinden biri haline geldiği görülmektedir⁷⁰. 1869'da da bazı düzenlemeler yapılarak oda memurlarının görev tanımları daha ayrıntılı bir hale getirilmiştir⁷¹. Dil alanında ihtisaslaşmaya zemin hazırlayan bu ofisle imparatorluk sarayının duvarlarına Batılı bir pencere

⁶⁴ BOA., *HAT.*, nr. 33585, 24 Zilhicce 1254/ 10 Mart 1839; İlk hâriciyye mektupçusu olarak Enveri Efendi atanmıştır, bkz. Lütfi 1290, V, s.108; BOA., *MMD.*, nr. 8999, s.8; Akyıldız 1993, s.91.

⁶⁵ Pakalın 1993, II, s.466.

⁶⁶ Rüstem Efendi bu birime müdür olarak atanmıştır, bkz. *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1273*, s.48; BOA., *A.DVN.*, nr. 112/51, 20 Receb 1272/ 27 Mart 1856; Kılıç 2009, s.83-84.

⁶⁷ Davison 1995, s.177; Akyıldız 1993, s.90; Findley 1994, s.159; Lütfi, 1290, X, s.69-70.

⁶⁸ BOA., *İ.HR.*, nr. 6560, 18 Receb1272/ 25 Mart 1856; Akyıldız, 1993, s.90.

⁶⁹ Kılıç 2009, s.85.

⁷⁰ Kılıç, otuz dört gayrimüslim memurun işe ilk olarak bu odadan başladığını ifade eder, bkz. Kılıç 2009, s.90; Hariciye nazırlarından Gabriyel Noradunkyan Efendi Tahrîrât -ı Hâriciyye'ye bağlı Tahrîrât -ı Hâriciyye Evrak Odası'nda, İbrahim Hakkı Paşa, Mehmed Nabi Bey, Yusuf Franko Paşa ve Abdüllatif Safa Bey bu ofiste meslek hayatlarına başlamışlardır, bkz. BOA., *DH.*, nr. 81/473, 29 Z 1269; BOA., *DH.SAİDd* nr. 183/100, 29 Z 1279; BOA., *DH.SAİDd* nr. 26/ 193-194, 29 Z 1285; BOA., *DH.SAİDd*, nr. 2/998-999, 29 Z 1272; BOA., *DH.SAİDd*, nr. 92/363-364, 29 Z 1285

⁷¹ Hazırlanan nizamnameye göre, oda bir *serahlife* ve bir *mümeyyiz* tarafından idare edilecektir. Odada çalışacak memurlar ise, *müevvid*, *mukayyid*, *mübeyyiz* ve *müstensih*dir. Serhalife *tesvid* ve *kayd*, mümeyyiz ise *tebyiz* ve *irsal-i evrak* işlerinden sorumlu olacaktır, bkz. BOA., *HR.TO.*, nr. 474/24, 6 Ekim 1869.

daha eklenmiştir. Yazışma alanındaki bu pozitif gelişmeyle dış işlerindeki müesseseseleşmenin sınırları biraz daha genişlemiştir.

Hariciye Nezareti kurulduğunda etiketini taşıyan birimlerden biri de Divanühümayun kalemleridir. Bu birim, XIX. yüzyılın ilk döneminde yetişen birçok bürokratin mesleki hayata ilk adımını attığı kurumlardan biriydi⁷². Klasik dönemin niteliklerini yansıtan bu teşkilat dört şubeden mürekkepti. Divan'ın geleneksel üç bürosu olan, Ruus Kalemi, Tahvil Kalemi ve Beylikçi veya Divan Kalemi ile 1797 yılında kurulan Mühimme Odası, bu birimin muhtevasını teşkil etmekteydiler⁷³. Divanühümayun kalemlerinin Osmanlı hariciyesi dâhilinde yer alması müverrihlerin zihinlerinde soru işaretleri bırakmış ve bu durum pek anlaşılammıştır⁷⁴. Bu örgüt geçmiş dönemde reisülküttaba bağlı olduğu için bu durumun geçmişten kaynaklandığı söylenebilir. Bunun yanında, bu bürokratik kurumun, imparatorluğun gizli ve mühim işleriyle ilgilenen bir kola sahip olması hasebiyle hariciye çatısı altında tutulduğu da söylenebilir. Zira hariciye, meşgul olduğu mevzular sebebiyle gizlilik esasına maksimum seviyede özen gösterilmesi gereken bir bürokratik örgüttü.

Ahitnameler, imtiyazlar, antlaşmaların bazı maddelerine istinaden çıkarılan fermanlar, *hatt-ı hümayûnlar* ve *name-i hümayûnlar* Beylikçi Kalemi'nde yazılır ve kayda alınır. Ecnebi sefirler, antlaşma ve benzeri resmi kayıtlarla ilgili sorularını hariciyeye yönelttiklerinde, evrak bu kaleme havale edilir ve gereken bu büroda yapılırdı. Divan Kalemi de denilen beylikçi Kalemi bu tür çalışmalarıyla hariciye bürokrasindeki işleyen çarkın bir dişlisi olduğunu gösteriyordu⁷⁵. Geçmişte reisülküttabın yardımcılığını üstlenen beylikçi, nezaretin kurulmasıyla bu niteliğini yitirmiştir. Zira bu iş için başta pek istikrarlı çalışmasa da Hariciye Müsteşarlığı oluşturulmuştur⁷⁶.

Geleneksel büroların bir diğeri de Tahvil Kalemi'dir. Klasik dönemde Nişan ve Kese Kalemi diye de anılan bu kalem vezir, beylerbeyi, sancakbeyi beratlarıyla zeamet ve tımar kayıtlarıyla meşgul olmuştur. Kalemin işlerine bakılarak bir değerlendirme yapıldığında hariciye müessesesi ile arasında bir

⁷² Hariciye nazırlarından İbrahim Sarım Paşa, Mehmed Şekib Paşa, Safvet Paşa, Ahmed Arifi Paşa, sefirlerden Mahmud Esad Paşa, Mehmed Kabuli Paşa, Mehmed Talat Efendi, Mehmed Nuri Efendi Divan bünyesindeki birimlerden yetişmişlerdir., bkz. Toksoy 2008, I, s.642; Yalçınkaya 2008b, s.578-579; Yılmaz 2008b, s.485-486; Küçük 2008, I, s.108; Mehmed Süreyya 1996, II, s.487-488; III, s.854; V, s.1622; IV, s.1272.; 11.10.1911-02.07.1912 tarihleri arasında hariciye nazırlığı yapan Mustafa Asım Bey de evvela bu dairede çıraklık yaparak işe başlamıştır, bkz. Pakalın 2008, III, s.127.

⁷³ Lalor 1972, s.79; Zürcher 1998, s.79.

⁷⁴ Ortaylı 1985, s.279.

⁷⁵ Daha detaylı bilgi için bkz. Uzunçarşılı 1988, s.40-43; Hammer-Purgstall 1941, s.583; Findley 1994 s.65.

⁷⁶ Beylikçi maiyetinde *kanuncu*, *mümeyyiz* ve *ilamcı* çalışmaktaydı, bkz. Gültepe 1999, VI, s.243.

irtibat kurmak pek mümkün gözükmemektedir⁷⁷. Ortaylı, bunun geçmişten kalma bir alışkanlık olduğunu ileri sürmektedir. Yani bu kalemin reisülküttaplığın bir parçası olması nedeniyle yeni dönemde de hariciye içinde bırakılmıştır⁷⁸. Divanihümayun'un diğer bürosu Ruus Kalemi'dir. Bütün dairelerin reisleri ve mümeyyizleri, kapıcıbaşları, kale ağaları, müderris, vaiz, hatip gibi üst sınıftan olmayan çalışanların maaş işlemlerini yürüten yetkilidir. Bu kalemde işlevi bakımından Tahvil Kalemi gibi dış işlerinden ziyade dâhili alanda hizmet sunmuş bir birimdir⁷⁹. Divanihümayun kalemlerine sonradan eklenen birimlerden birisi de Mezâhib Kalemi'dir. Bu birim gayrimüslimlerin işleriyle, kilise, okul yaptırma ve tamir ettirme gibi meselelerle ilgilenmekteydi. Gayri Müslimlerin bu tür ilişkilerine daha önce reisülküttap baktığı için, bu ilişki yeni dönemde de devam etmiş ve bu ofis hariciyeye bağlı kalmıştır⁸⁰. Bir süre hariciye bünyesinde faaliyet gösteren bu ofis, 1877'de Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır⁸¹. Öte yandan reisülküttaptan kalma bir alışkanlıkla Tuğrakeş Odası da Divanihümayun kalemleri arasında tutulmuş ve imparatorluğun sonuna kadar öyle kalmıştır⁸². Bu birimin temel görevi, İmparatorluğun tuğrasını gerekli belgelerin üzerine çekmekti⁸³.

Divanihümayun'un yenilikçi tarafını yansıtan Mühimme Odası ise Osmanlı bürokrasisine III. Selim döneminde katılmış ve Osmanlı İmparatorluğu açısından önemli ve mahremiyet arz eden işlerin ve işlemlerin daha seri bir surette yürütülmesi ve kayıt altına alınması için kurulan bir birimdir⁸⁴. Yetkililerden bu birimde çalışacak zatların ketum ve onur sahibi olmalarına dikkat edilmesi istenmiştir. 1837 yılında mühimme amirinin çalışma şekliinden dolayı bir Mühimme Müdürlüğü ihdas edilmiştir. Mühimme Odası'nda

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı 1988, s.43-45; Hammer-Purgstall 1941, s.571; Ahışalı 2001, s.118-136.

⁷⁸ Detaylı bilgi için bkz. Ahışalı 2001, s.97-117; Ortaylı 1985, s.279. Kalem bir *kisedâr* ve *mümeyyiz* idaresinde üç sınıftan müteşekkil *mübeyyizler* ve *mülazımlarla* Osmanlı bürokrasisinde hizmet vermiştir, bkz. Akyıldız 1993, s.86.

⁷⁹ Uzunçarşılı 1988, s.43-45, Ruus Kalemi'nde *kisedâr*, *kisedâr-ı sani*, *mukayyid* ve *maiyet memurları* hizmet vermişlerdir, bkz. Akyıldız 1993, s.86.

⁸⁰ Ortaylı 1985, s.112-113; İmparatorluğun son yıllarında üç kez hariciye nazırı olan Mustafa Reşid Paşa (1858-1924)'nın mesleğe başladığı odadır, bkz. BOA., *DH. SAİD.*, nr. 37/265265-266, 29 Z 1275.

⁸¹ Findley 1994, s.158; BOA., *İ.HR.*, nr.11241, 20 Receb 1279/ 11 Ocak 1863; 1294 Devlet Salnamesi'ne bakıldığında hariciye kapsamında böyle bir birim görünmüyor, bkz. *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1294*, s.111-112. Bu kalem daha sonra odaya çevrilmiştir, bkz. Demirel 2010, s.65-66

⁸² Ortaylı 1985, s.279; *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1294*, s.111-112; BOA., *DH.EUM.MH.*, nr.151/ 53, 15 Cemaziyelahir 1335/ 8 Nisan 1917.

⁸³ Findley 1994, s.157.

⁸⁴ Ersoy 1999, VI, s.267; Soysal 2002, s.315.

mühimmenüvis isimli kâtipler çalışmaktaydı⁸⁵. Bu birimin sorumluluğu da *Beylikçi kâsedârna* aitti. Belge ve bilgi bakımından dış ilişkilerde gizlilik esasının güçlenmesiyle bu odanın önemi zamanla artmıştır. Zira dış ilişkiler servisinin gizli belgeleri bu ofiste işleme konulmaktaydı⁸⁶. Divanühümayun Kalemi 1870'lerde küçük bir değişikle daireye dönüştürülerek kadrosu da genişletilmiştir⁸⁷. Bir müddet sonra ise sadarete bağlanmıştır⁸⁸. Zaman geçtikçe etkinliği azalan bu dairenin görevleri yeni oluşturulan birimlere havale edilmesine rağmen kurum varlığını sembolik olarak devam ettirmiştir⁸⁹.

Çağdaş ve yenilikçi bir yaklaşımla inşa edilen dış politika binasına konan taşlardan biri de 1846 yılında Hâriciye Teşrifâtçılığı'dır⁹⁰. Tercüme Odası'na bağlı bir şekilde hizmet veren bu memurun vazifesi, yurt dışından gelen yabancı devlet yetkililerini törenle karşılamak, ayrıca Osmanlı payitahtına atanan elçi ve sefirlere merasim düzenlemek ve diğer teşrifat kurallarını tatbik etmektir⁹¹. Belirlenen formatla devletin ülke içinde yürütülecek dış işlerine dair protokol işleri daha modern görünümüne kavuşturulmuş ve geçmiş yüzyıllara nazaran ülkeler arası münasebetlerde daha fazla yer tutan protokol faaliyetleri kurumsallaştırılmıştır. Bu değişikliklerle beraber Osmanlı İmparatorluğu'ndaki teşrifat, ilişki kurduğu ülkelerle daha uyumlu hale getirilmiştir.

Dersaadet'te hariciye siyasetine hayat veren kuruluşlardan biri de Babîali Tercüme Odası'dır. Daha önce ifade edildiği gibi nezaretin kuruluşuna etki eden unsurlar arasında da yer alan bu mühim birim, dış politikanın kurumsallaşmasına da birçok açıdan katkı yapmıştır. Muhafazakâr bir düşüncenin ürünü olarak Osmanlı bürokrasisine sunulan bu oda, dil öğrenimindeki faaliyetleri ve yetiştirdiği genç beyinlerle Osmanlı hariciyesinin en dikkat çeken ve itibar gören ünitelerinden biri olmuştur⁹². Bu kurum

⁸⁵ Uzunçarşılı 1988, s.52-53; *Mühimmenüvisler* evvel dönemden beri çalışmaktaydı, bkz. BOA., *HAT.*, nr. 23, 06 Rebiyyülevvel 1245/ 5 Eylül 1829; BOA., *HR.MKT.*, nr. 68/8, 06 Safer 1261/ 14 Şubat 1845.

⁸⁶ Soysal 1999, s.74.

⁸⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1294*, s.111-112.

⁸⁸ *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1298*, s.108; *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1300*, 134.

⁸⁹ Akyıldız 1993, s.87-88.

⁹⁰ Bu göreve Tercüme Odası hulefâsından Kamil Bey tayin edilmiştir, bkz. BOA., *İ.HR.*, nr. 1766, 22 Zilhicce 1262/ 11 Aralık 1846; *Ceride-i Havadis*, nr.313, Selh-i Zilhicce 1262/ 19 Aralık 1846; *Tarih-i Lütüfi* 1290, VIII, s.132.

⁹¹ Ortaylı 1985, s.113.

⁹² Aleksandır Karatodori Paşa, Kürd Said Paşa, Hüsnü Turhan Paşa, Ahmed Tevfik Paşa, Mehmed Rifat Paşa, Mahmud Esad Paşa, Münif Paşa gibi daha birçok üst düzey bürokrat yetiştirme sürecinde mesleki ilk bilgilerini ve tecrübelerini bu odada elde etmişlerdir, bkz. BOA., *DH. SAİDd*, nr 18/257; BOA., *DH. SAİDd*, nr. 1/ 576-577; BOA., *DH. SAİDd*, nr. 47/165-166; BOA., *DH. SAİDd*, nr 26/413; BOA., *DH. SAİDd*, nr.1/604; Şerifoğlu 2008, II, s.178; Uçman 2008b, s.330

sayesinde yabancı dilde yürütülen yazışmalar çoğalmış, Avrupa ile olan iletişim biraz daha hızlanmış ve kuvvetlenmiştir. Ayrıca bu oda, bir taraftan Batı'yı anlayan ve kavrayan Osmanlı bürokratlarının sayısını artırırken, diğer yandan Batılı fikirlere daha ılımlı yaklaşan bir kitlenin oluşumunda rol oynamıştır⁹³. Öte yandan 1820'lerde kurulmuş olan bu şube sahip olduğu deneyimle de hariciye ofisi için gerekli olan birimlerin kurulumunda bir prototip olduğu söylenebilir⁹⁴.

Osmanlı hariciyesinin bünyesinde yer alan elçilik ve şebenderlikler dışişlerinin dış teşkilatlarını oluşturan organlardır. Kurumun dış teşkilatını oluşturan bu birimler aslında Osmanlı hariciyesinin en önemli ve de en önde tutulması gereken üniteleriydi. Zira birçok mevkide dünya devletleri ve onların temsilcileriyle sürekli temas halinde olan elçi ve konsololar dış politikaların belirlenmesinde ve geliştirilmesinde fikir ve düşünceleriyle devlet ricaline yardımcı olabilecek pozisyondaydılar. Ancak Babıâli, elçilik ve şebenderlik faaliyetlerinin emekleme dönemi olarak gördüğümüz ikinci dönemde beklenen çıkışı yapamadı ve adeta sukutu hayale uğradı. Bundan dolayı XVIII. asrın sonlarında başlayan ikinci dönem diplomasi çalışmaları 1820'lerde yaşanan Yunan isyanı esnasındaki hadisler nedeniyle yavaşlatıldı ve faaliyetler adeta durma noktasını geldi. Mamafih bunun çözüm ve çare olamayacağını gören II. Mahmud, 1830'lu yıllarda tekrar diplomasi çalışmalarına hız vererek yıkılışa kadar yoğunlaşarak devam edecek yeni bir diplomasi periyodunu başlattı.

Hemen hemen Hariciye Nezareti'nin kuruluşuyla çakışan bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu önceki döneme nazaran elçilik ve konsoloslukların sayısını artırarak işe hızlı bir şekilde tekrar başladı. Bir diğer husus, bu yeni dönemle beraber elçilikler, büyük ve orta elçilikler şeklinde tanzim edilmiş; şebenderlik teşkilatı da baş şebenderlik, şebenderlik ve şebender vekilliği gibi muhtelif birimlerle biraz daha kapsamlı bir dış işleri servisi oluşturulmaya çalışılmıştır⁹⁵. Her ne kadar görev yapan elçi ve şebenderlerin çoğu çok iyi yetişmiş diplomatlar olmasalar da Osmanlı İmparatorluğu'nda dış politika ve diplomasinin gelişmesinde ve zamanla olgunlaşmasında rol oynadıkları söylenebilir. Aynı zamanda nezaretin kuruluşuna müteakiben elçi ve şebenderler Batılı fikirleri Osmanlı yönetimine ve toplumuna taşımaya devam ederek, kurumsallaşma çalışmalarına etki ettikleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun reform haritasına yeni sınırlar kattıkları söylenebilir.

⁹³ Koçak 2010, s.38 ve 42.

⁹⁴ Findley 1972, s.402.

⁹⁵ Şebenderlikler için bkz. BOA., *Şebenderlik Defteri*, I, s.27 ve devamı; Girgin 1994, s.46.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında hariciyedeki kurumsallaşma faaliyetlerini hızlandıran Babîlî biraz gecikmeyle de olsa Tabiiyet Kalemi'ni kurmuştur⁹⁶. Kalemin teşkilinden önce uyrukluğa dair bir yasa çıkarılmış, bu konuda yasal bir çerçeve oluşturulup kurulan kaleme de bir sorumluluk verilmiştir⁹⁷. Bu kalemin esas amacı, bilhassa yabancıların himayesi ile vatandaşlığı altında olduğu iddia edilen kişilerin tabiiyetlerini araştırmak ve gayri nizami usullerle tabiiyet elde edenleri tespit etmektir. Özellikle bu durum Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında yaşayan gayrimüslimlerle ilgiliydi. Gayrimüslimlerin yabancıların nüfuzu altında olması milliyetçiliğe dayalı fikirlere ve eylemlere davetiye çıkarmaktaydı. Bu da çok uluslu bir toplum kimyasına sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne sürekli olarak zarar vermekteydi. Teşkil edilen Tabiiyet Kalemi ile bu tür girişimlerin bir nebze de olsa önüne geçilebileceği düşünülmüştü. Ayrıca kalem yabancı ülke vatandaşlarından Osmanlı tabiiyetine geçmek isteyenlerin başvurularını değerlendirip gerekli işlemleri yapmakla yükümlüydü⁹⁸.

Bunun yanında 1850'lerin ortalarında hariciyenin evrak işlerini üstlenmesi için bir evrak odası oluşturulmuştur⁹⁹. Mektûbî Kalemi bünyesindeki bu birim daha sonra Hâriciye Evrak Odası ismiyle, müstakil bir hale getirilince hariciye arşivinin oluşumunda öncü bir rol oynamıştır¹⁰⁰. Oda, birim olarak salnamelerde 1868-1869 döneminden itibaren geçmeye başlamıştır¹⁰¹. Yabancı basını ile neşriyatı takip etmek ve imparatorluğun gelişimine ilişkin hususların yabancı ülkelere aktarımını sağlamak üzere Hâriciye Matbuat Kalemi'nin

⁹⁶ 1300 yılına ait devlet salnamesinde kalemin adı geçmektedir, bkz. *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1300*, s. 65-68; Örnek için bkz. BOA., *Y.EE.*, nr. 50/108, 09 Rebiyülahir 1301/ 07 Şubat 1884; Muavin idaresinde olan kaleme, bir *mümeyyiz* ve altı nefer *hulefâ* vazife yapmaktaydı, bkz. SNH 2003, I, s.212.

⁹⁷ Davison 1999, s.273.

⁹⁸ Findley 1994, s.160; Ortaylı 1985, s.280; *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1285*, s.52.; SNH 2003, I, s.212.

⁹⁹ BOA., *A.MKT.NZD.*, nr.119/ 90, 09 S 1271/ 1 Kasım 1854; BOA., *İ.DH.*, nr. 19707, 29 Muharrem 1271/ 22 Ekim 1854; Mühimme Müdürü idaresindeki kaleme bir ser halife görevlidir, bkz. SNH 2003, I, s.210.

¹⁰⁰ Bu oda, Hâriciye Mektubculuğu'nun nezaretinde, *evrak müdürü* idaresinde kurulmuş ve beş *muavin* ile *hulefâdan* mürekkeptir, bkz SNH 2003, I, s.210; Findley 1997, s.179; Ortaylı 1985, s.113.

¹⁰¹ *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1285*, s. 52; Bu birim isminin 1868 öncesine ait belgelerde de geçtiği görülüyor. Ancak yer yer eski isim de kullanılmış. Bu durumun kurumsallaşmadaki eksiklikler nedeniyle kaynaklandığını ve bunun da kurumların teşkil ve gelişim aşamalarının tespitini ister istemez güçleştirdiğini söyleyebiliriz. 1275 tarihli bir belgede Hâriciye Evrak Odası denmiş, bkz. BOA.,*HR.MKT.*, nr 264/86, 05 R 1275/ 12 asım 1858; 1276 tarihli bir belgede Mektûb-i Hâriciye Evrak Odası deniliyor, bkz. BOA.,*HR.MKT.*, nr 318/ 94, 24 Ca 1276/ 19 Aralık 1859

ihdas edilmesiyle teşkilata birimlerin bir yenisi eklenmiştir¹⁰². Matbuat Nizamnamesi'nin 1864'te yürürlüğe girdiği göz önünde bulundurulursa, bu birimin muhtemelen bu gelişmeyi müteakiben oluşturulduğu söylenebilir. Zira 1865'lerde Artin ve Ovakim Efendilerin bu birimde çalıştığı görülmektedir¹⁰³. Bu birim, II. Abdülhamid döneminde Matbûât-ı Ecnebiyye Kalemî ismiyle daha organize ve profesyonel bir yapıya kavuşturulmuştur¹⁰⁴. 1869 ve 1871 senelerinde yapılan çalışmalarla Osmanlı yönetimi dış politikadaki kurumsallaşmayı taşraya taşıma başarısını göstermiştir. Vilâyet-i Hâriciyye Müdürlüğü'yle Osmanlı vilayetlerde görev yapan konsoloslarla ilişkilerin ve tabiiyet meselesinden kaynaklanan sorunların çözümü için kurulmuştur. Müdürle beraber vilayet tercümanları da atanmıştır. 1864 ve 1871 düzenlemelerinin sonucu olarak böyle bir birim teşkil edilmiştir. Valilerin talepleri dikkate alınarak daha ziyade yabancıların yoğun olduğu vilayetlere müdür ve tercüman ataması yapılmıştır. Bazı yerlere sadece tercüman atanmıştır¹⁰⁵. XIX. yüzyılın son çeyreğine yaklaşırken Babîâli'nin taşrada da dış işlerine ait örgütler kurmasıyla kurumsallaşma artık ileri bir noktaya ulaşmıştır. Bu hariciyedeki reform eylemlerinin artık olgunluk düzeyine eriştiğinin bir göstergesidir.

Hariciyenin örgütlenmesinde ve gelişiminde dönüm noktası olan 1871 yılında Muhasebe Odası'nın katılımıyla kuruluş sürecinden beri süre gelen bir dönem sona ermiş ve merkez teşkilatın resmi biraz daha belirginleşmiştir¹⁰⁶. Yönetim birçok sorun ve engelle boğuşsa da kurumsal olarak kendini eksik gördüğü alanda teşkilatlanmaya çalışması, geçmişte önemsemediği dış işlerine ne kadar değer verdiğinin bir işaretidir. 1870'lere gelindiğinde yaklaşık olarak otuz beş seneyi geride bırakan Osmanlı hariciyesi çok büyük başarılarla imza atmasa da her yönden hızla çöken ve tükenen devlet içinde yetiştirdiği bürokratlarla ve kurumsal alanda gösterdiği performansla son dönem Osmanlı idaresine damgasını vurmuş ve adından sıklıkla söz ettirmiştir. Kurumsal reformları hep bir dinamizm içinde sürdüren Babîâli, daha sonraki yıllarda nezarete Umûr-ı Şehbenderî Müdüriyeti, Hâriciyye Sicil-i Ahvâl Müdüriyeti ve

¹⁰² Findley 1994, s.160. İlk zamanlarda yabancı ülke vatandaşları gazete çıkarmak istediklerinde, izin için bu ofise müracaat etmekteydiler, bkz. *Takvim-i Vekayi*, nr. 779, 21 R 1281/ 23 Eylül 1864; SNH 2003, I, s.211.

¹⁰³ BOA., MVL., nr. 24, 29 Zilhicce 1281/ 25 Mayıs 1865; Ovakim 1865'te görev başlamış ve bir süre sonra bu odanın mütercimliğine tayin edilmiştir, bkz. BOA., *DH.SAİDd.*, nr. 3/844 29 Z 1260.

¹⁰⁴ Ortaylı 1985, s.113.

¹⁰⁵ Findley 1994, s.160.

¹⁰⁶ *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1288*, s.65; Hâriciyye muhâsebecisi idaresinde, bir *serhalife*, bir *mümeyyiz*, bir *veznedar*, bir *evrak memuru* vardır. *Hulefâsı* iki sınıfa ayrılır ve her birinde üçer *nefer* bulunmaktadır, bkz. SNH 2003, I, s.210.

İstişâre Odası gibi yeni birimler ekleyerek diğer teşkilatlarda olduğu gibi hariciyede de kurumsallaşmayı güçlendirmeye devam ettirmiştir¹⁰⁷.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi tarihsel süreci içinde "Reform Yüzyılı" olarak kabul ettiğimiz XIX. yüzyıl'da yönünü daha net bir şekilde Avrupa'ya çevirerek yeniliklerde ısrarcı olduğunu ve bu ısrarcı tutumu sayesinde yenilik hareketlerine bir ivme kazandırdığı söylenebilir. İmparatorluğun estirdiği reform rüzgârlarıyla bürokrasideki reform hareketleri ön plana çıkmış ve yeni ve çağdaş bir yönetim kadrosu kurarak imajını yenilemek isteyen Babîâli tepeden tırnağa, ihtiyaç duyulan tüm idari alanlarda gerekli reform adımlarını yavaş da olsa atmıştır. Atılan adımlardan biri de geçmişte uzun müddet göz ardı edilen hariciye sahasında olmuştur. Tek taraflı diplomasiye takılıp kalmış bir devlet konumunda olan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'ya karşı yaşadığı hezimetin ardından Karlofça'da reisülküttabın gösterdiği performansın tesiriyle, dış politikanın da Osmanlı siyasası içinde yer alması gerektiğini görmüştür. Ancak içinde bulunulan koşullara göre, kısa sürede dışişlerini örgütlemek ve bağımsız işleyen bir kurum haline getirmek kolay olmamış ve bu konuda zamana ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim takriben yüz otuz yıl sonra bir takım girişim ve deneyimlerden sonra, özellikle de 1793 yılında başlatılan diplomasi atağıyla dış politikayı kurumsallaştırma takvimine alarak kırk yılı aşkın bir süre sonra Osmanlı yönetimi müstakil dış işleri ofisine kavuşmuş ve politik alanda kendine yeni bir sayfa açmıştır. Yeni bir sayfa açmıştır dedik, zira XVIII. asır öncesinde Osmanlı siyasasında kavramsal ve düşüncesele açıdan pek yer tutmayan ve itibar görmeyen dış politika geç de olsa XIX. asırda Osmanlı bürokrasisi ve idaresindeki hak ettiği yeri almış ve imparatorluk idaresinde sözü geçer bir büro haline gelmiştir. Bu gelişmeyle Osmanlı İmparatorluğu'nun teşkilat tarihiyle ilgili sayfalarına yeni ve önemli bir sayfa daha eklenmiştir.

XIX. asrın ikinci çeyreğinde kurulan nezaretle Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikası bağımsız bir bürodan idare edilmeye başlanmıştır. Bu büronun bağımsız oluşu, dış politikanın müesseseleştirilmesini hem kolaylaştırmış ve hem de çabuklaştırmıştır. Ancak geçmişe dair her şey birden silinip atılmamış eski kurumlardan da yaralanılarak hariciye teşkilatı oluşturulmaya çalışılmıştır. Babîâli eski ile yeniyi sentezleyerek kurduğu nezaret sistemiyle bir yandan dış politika örgütlerinin oluşumunu hızlandırmayı amaçlamış, diğer yandan dış politikasını tanımlama ve planlama fırsatını yakalamıştır. Bunun yanında uzun vadeli politikalarla daha rasyonel ve gerçekçi

¹⁰⁷ Dış politikaya daha büyük önem atfeden II. Abdülhamid hariciyeyi daha sistemli ve donanımlı hale getirmiş ve yenilerini eklemekten kaçınmamıştır. SNH 2003, I, s.211, III, s.170-176.

hedefler belirleme imkânına kavuşmuştur. Ayrıca oluşturulan teşkilat düzeniyle daha disipline ve modern bir platforma geçildiği için daha tutarlı ve detaylı bir dış politika izleme fırsatı elde edilmiştir. Ancak bunların pratikte hedeflenen sonuçları verdiğini söylemek oldukça güçtür.

Sürekli arayış içinde olan Babîâli belirli bir koşunun ardından ancak 1870'lerde hariciyeyi organize ve donanımlı bir kurum haline getirmiştir. Bilhassa bu tarihlere kadar ilk önce Mustafa Reşid Paşa, akabinde onun öğrencileri sayılan Âli ve Fuad Paşa'ların bu başarıda payları büyüktür. Bunu belirtmeden geçmek mümkün değildir. Başlangıçta alelade bir görünüme sahip olan nezaret, bünyesinde az sayıda teşkilat birimini barındırmaktaydı. Fakat yıllar geçtikçe dışişleri ofisi çalışma mekanizmasını geliştirerek daha zengin ve uzmanlaşmış bir kadroya sahip olmuştur. Hariciye ofisi çok üst seviyede olmasa da daha sistemli bir yapıya ve nitelikli kadrolara, kurumsallaşmaya verdiği önem sayesinde kavuşmuştur. Hariciye ofisinin kurumsallaşma serüveni, zaman içinde meyvelerini veren bir hareket olmuş ve teşkilat, hariciye nazırından müsteşarına matbuat ünitesinden arşiv dairesine, Hâriciyye Teşrifatçılığında Hâriciyye kâtibliğine, Tercüme Odası'ndan Tahrîrât-ı Hâriciyye Odası'na, Mektubî-i Hâriciyye Kalemi'nden Tabiiyet Kalemi'ne, Vilâyet-i Hariciyye Müdürü'nden Vilâyet-i Hariciyye Tercümanlığına, Divanîhümayun kalemlerinden Hâriciyye Muhâsebeciliğine kadar geniş bir iç örgüt ağı oluşturulmuştur. Buna mukabil dış teşkilatları da hızla büyümüş, büyük elçi ve orta elçilikler, baş şebenderlikler, şebenderlikler, şebender vekâleti ve tüccar vekâleti gibi birçok hizmet ünitesiyle ilgi uyandıracak bir görünüme kavuşmuştur.

Bir diğer husus, Batılı bir vizyon kazandırılmaya çalışılan Osmanlı hariciyesi zamanla adeta devletin gereksinim duyduğu bürokratları yetiştiren bir "bürokrat okulu" haline gelmeye başlamıştır. İmparatorluğa hizmet eden birçok önemli sima bu kurumun hizmet basamaklarını çıkararak elde ettiği kariyerle kendini Osmanlı bürokrasisi ve idaresi içinde tanıtmış ve boy göstermiştir. Tabiri caizse hariciye, kısmen de olsa Osmanlı bürokrasisinin "arka bahçesi" haline gelmiştir. Diğer yandan bu büro ile Osmanlı İmparatorluğu'nda güdülen siyasetin seyri değişmiş, hariciye Osmanlı siyasasının yeni ve gözde merkezi konumuna yükselmiştir. Öyle ki hariciye ofisi, sadrazamlıktan sonra Babîâli'nin ikinci kurumu haline gelmiştir. Bu olumlu gelişmeler sonucunda hariciye Babîâli'nin idari sistemi içinde bir kariyer alanı haline dönüşmüştür. Birçok alt ve üst düzey memurun dikkatini çekmiştir.

Nezaretin ortaya çıkışıyla Babîâli'de dış politika muhafazakâr bir eğilimle adeta bir koruma alanı içine alınmıştır. Aslında kurumsallaşma kendini burada da göstermiştir. Zira daha önce üzerinde pek durulmayan, ehemmiyet gösterilmeyen ve ikinci planda kalan dış ilişkiler, bu örgütle beraber gizlilik arz

eden ilişkiler haline gelmişlerdir. Daha doğrusu örgütlenme dış ilişkilerde gizlilik dürtüsünü açığa çıkarmıştır. Tabii ki kurumsallaşma bunu tek başına yapmamıştır. Globalleşen dünyada uluslararası ilişkilere gösterilen hassasiyet ve bu ilişkilerdeki denge ve giriftlik, ilişkilerdeki gizliliği artırmıştır. Nitekim Osmanlı yönetiminde devlet ricalinin başı olan sadrazamlar Osmanlı dış işleri nezaretini kendi kontrolleri altında tutmaya çalışmışlardır. Sadaretle dış işleri fazlasıyla içi içe olmuş ve aynı binada hizmet vermişlerdir. Öte yandan sefaretlerle yapılan haberleşmeler hariç, hariciye evrakının büyük bölümü sadaret arşivinde tutulmuştur. Bunu yanında zaman zaman sadrazamlıkla hariciye nazırlığı tek kişi tarafından yürütülmüştür. Ayrıca bazı dönemlerde hariciye nazırlığı ve sadrazamlık aynı devlet adamları arasında nöbetleşe yürütülmüştür. Bunların çoğu tesadüf değildir. Bunlar yönetimin merkezinde olan kişilerin Osmanlı için büyük önem arz eden dış politikayı elde tutma ve kontrol etme manevralarıdır Bu arada bu uygulamaların adeta bir miras olarak cumhuriyet Türkiye'sinde de devam ettiği söylenebilir.

1836 yılı dış politikamızda kurumsallaşmanın miladı sayılabilecek bir senedir. Daha önceki evrelerde Osmanlı İmparatorluğu'nda dış işleri reisülküttabın üstlendiği mutad vazifelerin içinde bir parça olarak yer almaktaydı. Reisülküttabın bu alanda bir ihtisaslaşması söz konusu değildi. Aynı zamanda reisülküttabın yetki sınırları dâhilinde teşkil edilmiş hususi bir dış işleri dairesi veya şubesi de bulunmamaktaydı. Şartlar gereği cereyan eden hadiselerin muhtevasına göre reisülküttap dış politika ile ilgili münasebetleri ve vakaları takip eder ve sorumluluk alırdı. Ancak 1836 yılıyla beraber bu değişti ve hariciye ofisi yalnız ve yalnız dış politika ve dış işleriyle ilgilenen özel bir büro olarak tanımlandı ve Osmanlı bürokrasisine sunuldu. Bu büro hem Osmanlı İmparatorluğu için hem de ardıl olarak ortaya çıkan cumhuriyet Türkiye'si için iyi bir laboratuvar oldu. Zira Babıâli tabiri caizse yaptığı denemelerle kurumsallaşmayı bir yere kadar getirdi ve ardından Türk devleti, hem merkez örgütünü hem de dış örgütünü şekillendirirken, genelde onun çizdiği yolu takip ederek uluslararası alanda yerini belirlemeye çalıştı.

KAYNAKLAR

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri:

1. Defterler

Dâhiliye Nezâreti Sicil-i Ahvâl Defteri (DH. SAİDd.): 1/ 576-577, 1/604, 2/998-999, 3/844, 18/257, 26/413, 26/193-194, 37/265-266, 47/165-166, 81/473, 92/363-364, 183/100.

Maliyyeden Müdevver Defter (MMd.): 8999.

Şehbenderlik Defteri: I

2. Perakende Evrak

Cevdet Hâriciyye (C.HR.): 1370, 1716, 2268, 7257.

Cevdet Mâliyye (C.ML.): 19851.

Dâhiliye Nezâreti İrâdeleri (İ.DH.): 14194, 19077, 19707.

Dâhiliye Nezâreti Muhâsebe Kalemi (DH. EUM. MH.): 151/53.

Hâriciyye Nezâreti İrâdeleri (İ.HR.): 1766, 6560, 11241

Hâriciyye Nezâreti Mektûbî Kalemi (HR. MKT.): 9/45, 68/8, 264/86, 318/94

Hâriciyye Nezâreti Tercüme Odası (HR. TO.): 474/24.

Hatt-ı Hümâyınlar (HAT): 23, 9081, 10689, 12332, 16324, 23089, 23465, 33585, 36324, 46429/K, 51002, 47727/E, 52468.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.): 24.

Sadâret Dîvân Kalemi (A.DVN.): 112/51.

Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Dair Belgeler (A.MKT. NZD.): 119/ 90.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 50/108.

B. Süreli Yayınları:

1. Salnameler

Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye 1271, 1273, 1285, 1288, 1294, 1298, 1300.

2. Gazeteler

Cerîde-i Havâdis, nr. 313, Selh-i Zilhicce 1262/19 Aralık 1846.

Takvim-i Vekayi, nr.125, 26 Zilkade 1251/14 Mart 1836.

Takvim-i Vekayi, nr.163, 11 Muharrem 1254/ 06 Nisan 1838.

Takvim-i Vekayi, nr.779, 21 R 1281/ 23 Eylül 1864.

C. Kaynak ve İnceleme Eseler

Abou-El-Haj 1999 R. Ali Abou-El-Haj, “Karlofça’da Osmanlı Diplomasisi-I”, *Tarih ve Toplum*, XXXII/191, İstanbul, s.38-44.

Ahmed Cevdet Paşa 1309, *Tarih-i Cevdet*, IV, XI, Matbaa-i Osmaniye, Dersaâdet.

Ahmed Lütüfî Efendi 1290, *Tarih-i Lütüfî*, V, VIII, IX, X, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hariciye Nezareti'nin Kuruluşu

- Akyıldız 1993 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul.
- Akyılmaz 2002 Gül Akyılmaz, “III. Selim’in Dış Politika Anlayışı ve Diploması Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti”, *Türkler*, XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s.660-670.
- Altundağ 1988 Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831- 1841*, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara.
- Armaoğlu 1997 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara.
- Arslantaş 2009 Sinan Arslantaş, “Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, VI/21, s.109- 136.
- Balcı 2008 Sezai Balcı, “Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Odası”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/44, s.77- 98.
- Bilim 1990 Cahit Bilim, “Babıâli Tercüme Odası”, *OTAM*, I, s.29-43.
- Davison 1995 Roderic H. Davison “On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/ 4-5, çev. Çiğdem Erkal İpek, İzmir, s.171-188.
- Davison 1999 Roderic H. Davison, “Ottoman Diplomacy and Its Legacy”, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Isis Press, İstanbul, s.174-199.
- Davison 2000 Roderic H. Davison., “The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period”, *OTAM*, 11, çev. Durdu Mehmet Burak, s.849- 861.
- Demirel 2010 Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti, Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 2. Baskı, İstanbul.
- Deringil 1990 Selim Deringil, “II. Mahmud’un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diploması”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul, s.61-70.
- Doğan 1999 Muzaffer Doğan, “Divân-ı Hümâyûn’dan Babıâli’ye Geciş”, *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s.71-88.
- Ersoy 1999 Hamit Ersoy, “Batılılaşma Girişimleri ve Osmanlı Hariciye Nezareti’nin Kurulması”, *Osmanlı*, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s.264-270.
- Findley 1972 Carter V. Findley , “The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry”, *International Journal of Middle East Studies*, 3, s.388-416.
- Findley 1994 Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform Babıâli(1789-1922)*, çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz Yay., İstanbul.

- Findley 1996 Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, çev. Gül Çağalı Güven, TVY Yay., İstanbul.
- Findley 1997 Carter V. Findley, “Hariciye Nezareti”, *DİA*, XVI, İstanbul, s.178-180.
- Girgin 1994 Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz*, TTK, Ankara.
- Gültepe 1999 Necati Gültepe, “Osmanlılarda Bürokrasi: Merkez’in Yönetimi”, *Osmanlı*, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s.241-254.
- Halil Nuri *Tarih-i Nuri*, Türkçe Yazma nr. 239, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Hammer-Purgstall 1941 Joseph Von Hammer-Purgstall, “XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilatı ve Babiâli”, *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/2-3, İstanbul, s.564-586.
- Heper 1974 Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği (Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Gelişimi ve Niteliği)*, ODTÜ İBF Yayını, Ankara.
- Hurewitz 1961 J. C Hurewitz., “Ottoman Diplomacy and the European State System”, *The Middle East Journal*, XV, s.141-152.
- Işıksal 1968 Cavide Işıksal, “Türkiye’de Açılan İlk Yabancı Dil Okulu”, *BTTD*, 8, s.29-32.
- İpşirli 1999 Mehmet İpşirli, “Osmanlı Devleti’nde Eman Sitemi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç (Tebliğler- Ankara 15-17 Ekim 1997)*, TTK, Ankara, s.3-12.
- İskit 1994 Server İskit, *Aylık Ansiklopedi*, IV, İstanbul, s.120.
- Karaca 2004 Taha Niyazi Karaca, *Türk-İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa’nın Anıları (İbret)*, IO Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Karal 1994 E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, TTK, 6. Baskı, Ankara.
- Kaynar 2010 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, 4. Baskı, Ankara.
- Kılıç 2009 Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kitsikis 1996 Dimitri Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu*, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul.
- Koçak 1985 Cemil Koçak, “II. Mahmud (1808- 1839), *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, s.1286-1288.
- Koçak 2010 Dilek Özhan Koçak, “Türk Entelijensiya’sının Filizlendiği Kurum: Tercüme Odası”, *Tercüman-ı Ahval’in 150. Yılında İstanbul’da Fikir Gazeteciliği Sempozyumu (21-22 Ekim2010)*, s.36- 52.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hariciye Nezareti'nin Kuruluşu

- Korkut 2007 Hasan Korkut, *Osmanlı Elçileri Gözü ile Avrupa*, Gökkuşbuğ Yay., İstanbul.
- Kuran 1968 Ercümen Kuran, *Avrupa'da İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri, 1793-1821*, TKAE, Ankara.
- Küçük 2008 Cevdet Küçük, "Ahmed Arifi Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, I, YKY, 2. Baskı, İstanbul, s.108-109.
- Lalor 1972 Bernard Lalor, "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From the Lale Devri Until the Tanzimat", *GDAAD*, I, İstanbul, s.71-92.
- Mardin 2004 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul.
- Mehmed Süreyya1996 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, I-V, İstanbul.
- Naff 1963 Thomas Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III (1789-1807)", *Journal of the American Oriental Society*, LXXIII, s.295-315.
- Naff 1977 Thomas Naff, "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century Patterns and Trends", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Th. Naff and R. Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale, s.88-107.
- ODT 1999 *Osmanlı Devleti Tarihi* I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul.
- Ortaylı 1985 İlber Ortaylı, "Osmanlı Diplomasisi ve Dış İşleri Örgütü", *Tanzimat'tan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi*, I, İstanbul, s.278-281.
- Ortaylı 1995 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., 3. Baskı, İstanbul.
- Özcan 2002 Besim Özcan, "III. Selim Devri Islahat Hareketleri (Nizam-ı Cedid)", *Türkler*, XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s.671-682.
- Pakalın 1993 Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB, İstanbul.
- Pakalın 2008 Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, III, yay. haz. Gülbadi Alan, TTK, Ankara.
- SNH 2003 *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, I, II, III, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yay., İstanbul.
- Sander 1987 Oral Sander, *Ankaranın Yükselişi ve Düşüşü*, AÜSBF ve BYO, Ankara.
- Savaş 1999 Ali İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlı*, I, Yeni Türkiye Yay. Ankara, s.643-657.
- Saydam 2002 Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", *Türkler*, XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s.782-804.
- Semiz 1994 Yaşar Semiz, "Sadık Rifat Paşa (1807-1857)", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, s.135-144.

- Shaw 2002 Stanford J. Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, *Türkler*, XII, çev. M. Faruk Çakır, Yeni Türkiye Yay. Ankara, s.609-628.
- Shaw 2008 Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Kapı Yay., İstanbul.
- Soysal 1999 İsmail Soysal, “Umur-ı Hariciye Nezaretinin Kurulması (1836)”, *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç (Ankara 15-17 Ekim 1997 Sempozyumuna Sunulan Tebliğler)*, TTK, Ankara, s.71-78.
- Soysal 2002 İsmail Soysal, “Osmanlı Devleti’nin Çağdaş Diplomasiyi Benimsemesi Süreci”, *XIII. Türk Tarih Kongresi- Kongreye Sunulan Bildiriler 4-8 Ekim 1999*, I, Ankara, s.313-319.
- Ş. M. Ataulлах 1284 Şanizade Mehmed Ataulлах, *Şanizade Tarihi*, IV, Cerîde-i Havâdis Matbaası, Dersaadet.
- Şerifoğlu 2008 Ömer Faruk Şerifoğlu, “Mehmed Rıfat Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, II, YKY, 2. Baskı, İstanbul, s.178.
- Tanpınar 1969 Ahmed Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, İstanbul.
- Tanpınar 1985 Ahmed Hamdi Tanpınar , *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kit., 6. Baskı, İstanbul.
- Toksoy 2008 Cemal Toksoy, “İbrahim Sarım Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, I, YKY, İstanbul, s.642.
- Tuncer 1997 Hadiye Tuncer, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*, Ümit Yay., İstanbul.
- Tuncer 1995 Hüner Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ümit Yay., 2. Baskı, Ankara.
- Tuncer 2013 Hüner Tuncer, *Metternich’in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Kaynak Yay., 2. Baskı, İstanbul.
- Uçman 2008a Abdullah Uçman, “Akif Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, I, YKY, 2. Baskı, İstanbul, s.180.
- Uçman 2008b Abdullah Uçman, “Münir Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, II, YKY, 2. Baskı İstanbul, s. 330.
- Yalçınkaya 1996 M. Alaaddin Yalçınkaya, “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnameler Kaynak Değeri”, *OTAM*, VII, s.319-338.
- Yalçınkaya 2008a M. Alaaddin Yalçınkaya, “Sir Robert Ainslie’nin İstanbul Büyükelçiliği (1776-1794)”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI, s.127-159.
- Yalçınkaya 2008b M. Alaaddin Yalçınkaya, “Şekib Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, II, YKY, 2. Baskı, İstanbul, s.578-79.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hariciye Nezareti'nin Kuruluşu

- Yalçinkaya 2010 M. Alaaddin Yalçinkaya, “II. Mahmud Dönemi Osmanlı Diplomasisi”, *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, s.179-190.
- Yerlikaya 2002 İlhan Yerlikaya, “Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Kurulması”, *Türkler*, XIII, Yeni Türkiye Yay, Ankara, s.678-682.
- Yeşil 2010 Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, TVY Yay., İstanbul.
- Yılmaz 2008a Recep Yılmaz, “Mustafa Reşid Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, II, YKY, 2.Baskı, İstanbul, s.318-322.
- Yılmaz 2008b Mehmet Yılmaz, “Safvet Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, II, YKY, 2. Baskı, İstanbul, s.485-486.
- Uzunçarşılı 1988 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, 3. Baskı, Ankara.

Mahmut Akpınar

